

Бейресми есімі бар болса, оның міндетті түрде ресми есімі бар деген сөз. Бейресми есімдер – адамның есімін толықтыратын, анықтап-ажырататын не жасыратын қосымша атау.

Есімдер ресми-бейресми болып екі топқа бөлінгенімен, трансонимизация құбылысы арқылы топтағы есімнің келесі топқа өтуі, сол арқылы халық арасында және тарихта адамдардың нағыз не бекітілген ресми есіммен емес, бейресми есіммен қалуы жиі кездесетін жағдай. Ұлтымыздың когнитивтік санасынан мәңгілік орын алған, халқымыздың тарихында қосымша не лақап, бүркеншік есімдерімен қалған әл-Фараби /Әбу Нәсір Мұхаммад бин Мұхаммад бин Тархан бин Утйғ ал-Фараби/, Шыңғыс /Темүге/, Абылай /Әбілмансұр/, Қабанбай /Ерасыл/, Абай /Ибраһим/, Шокан /Мұхамедканафия /Ыбырай /Ибраһим/, Балуан Шолақ /Құрмағанбет/, Қаныш /Ғабдулгани /Евней /Қабиден/, Күләш /Тұлбаһрам/, Ә.Тарази /Ә.Әлімов/ т.б. есімдер бейресмилік шекарадан өтіп, сипатқа не есімдер болып табылады. Қоғам мүшелерінің когнитивтік санасында бұл топ мәңгілік көзін нөмденген энциклопедиялық есімдер болып табылады. Әбілмансұр, Ибраһим есімдері үшін Абылай, Абай есімдерінің бойыншағы ақпараттың жартысын да бере алмауы мүмкін. Себебі де соңғы есімдер үнемі қолданыста, жана туған сәбилерге қойылып, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі.

Бейресми топтың көлемді бөлігін иемденуші қосалқы (жанама) есімдердің табиғаты, мәні, жасалу жолы, лақап және бүркеншік есімдерден айырмашылығы сияқты мәселелер зерттеушілердің назарын аудармай қалған жоқ.

Есімдердің аталған топтары жөнінде ономаст-ғалым Т. Жанұзақ: «Қазақ есімдері қоғамда және өмірде атқаратын функциясы мен құрылысына қарай бірнеше санға бөлінеді. Адамның атымен қатар лақап, қосалқы есімдердің болуы өмірде бар құбылыс. Қосалқы аттар табиғаты түсінігі жағынан лақап аттардан ерекше болғанымен өзара байланысты болып келеді»,- дейді. Қазақ тіліндегі қосалқы аттардың үш түрлі жолмен жасалатындығын көрсетеді: «Бірінші, ислам сөйкесі құраннан қойылған ат және үй ішінде, туған-туыс арасында аталатын ат. Мәселен, Бөтарақым – Мұқамбай т.б. Екінші, ислам діні бойынша құраннан кітаптардан қойылған араб қазакылап, қысқарта айту. Мәселен, Ибраһим – Абай, Мұхамедканафия – Шокан, Садуақас – Шаймерден – Шәкен, Әбдірахман – Әбіш, Мағрипа – Мағыш, Тұлбаһрам – Күләш, Күләш – Қосалқы аттардың үшінші түріне қазіргі кезде кеңінен қолданылып жүргендері жатады. Бұл әдіс «Паспорттағы аттан басқа тұрмыста қолданылатын қосалқы аты болады. Еркін – Әрік, Сәбек – Жора» деп, түркі халықтарында мұсылман діні негізінде құраннан қойылған аттармен әр адамның таза ана тілінде қойылған есімдері болатындығына тоқталады [2,75]. Ғалымның айтуы есімдерді жасаудағы алғашқы екі тәсілді біріккен қарастырып отырғандығын біріншісінің, яғни атаулардың-экспрессивтік мәнді қысқартқан есімдердің еркелетуге байланысты қойылатынын, екіншісінің бейтарап онім, яғни тек қазақша қысқартудан туатынын ажырату мақсатынан деп айтады. Біздің ойымызша, аталған екі тәсілді бір ғана топ етіп қарастыруға мүмкіндік бар сияқты. Екеуі де араб тілі арқылы кірген есімдер, екіншіден, екеуіне де жақсы қору, еркелетумен туған эмоция тән. Үшінші топ қазақша есімдердің қысқартылып қолданылған тұлғалары болып табылады. Бұл топқа да экспрессивтілік тән. Есімдердің қысқартылып қолданысқа түсуі қай кезде де болған. Бүгінгі күні де бұл жағдай жиі кездеседі, тек араб тілінен кірген есімдер ғана емес, өз-өз тәлі сөздерінен жасалған есімдер де түрлі эмоционалды-экспрессивтік ренкте қолданылады. Жақын қыру, еркелету мақсатымен кісінің қазақша өз есімінен жасалған қосымша елте танылған тұлғалар қатарында: Әйнеке /Айтық/, Ақан сері /Ақжигіт/ т.б. жатса, қазіргі араб тілінің ықпалымен жасалған Едик /Едіге/, Мадико /Мадияр/, Айқа /Әйгерім/ т.б. есімдер де есімнің лақап емес, антропонимиялық «аталым» деп аталатын түріне тән.

Антропонимдердің бейресми тобына жататын эмоционалды-экспрессивтік мәндігі түрлі тұлғалар есімдердің тілдік табиғаты, қолданылу жүйесі мен ұлттық сипаты М.Д.Мұсабаеваның антропонимиялық «аталымдардың» этнолингвистикалық сипаттамасы» атты зерттеу жұмысының нәтижесі болды. Зерттеуші осы топқа жататын есімдерді антропонимдік «аталымдар» деп атайды. Тұрмыстық мағынадағы «аталымдар» мен кісінің тәлі есімінің түрлі мақсатта қысқартылып қолданылуынан туатын антропонимиялық «аталымдарға» қатысты сөздердің тақырыптық, лексикалық және қолданыс ерекшеліктеріне тоқталады [3].

Тарихи тұрғыдан есімдеріне жүргізілген зерттеу жұмыстары есімдердің біразының арабша не арабша есімдерді қолданысқа ыңғайлы етіп қысқартудан туғанын көрсетсе, кейбірінің аталуына бұл бір ерекшелік негіз болған лақап есім екенін көрсетеді.

Бұндама ғалымдар Сәтбаевтың Ғабдулгани есімінің Қанышқа, Бөкетовтің Ибраһим-Қабиден Е.А.Евнейге өзгеруінің себебін қарастырып көрейік. Қаныш Сәтбаевтың шәжірті Е.А.Бөкетовтің есімінің өзгеріске түсуін оның атасы Имантай ақсақалдың мұсылманша

сауаттылығымен, діндарлығымен, қазақ қоғамының сол кездегі ерекшелігімен, нәрестеге тек арабша есімдердің берілуімен түсіндіреді. «Как Габдулгани стал Канышем? В этом сказались особенности отношения к детям в кочевых казахских семьях. Родители, достаточно практичные в религиозных понятиях, давали новорожденным имена строго арабские. Обстоятельства, при которых был наречен Каныш Имантаевич, в памяти близких не сохранились. Однако, можно полагать, что имя Габдулгани, сложившееся из слов чисто арабского происхождения, было дано сыну Имантаю-аксакалу, если не по прямому указанию последнего, то, во всяком случае, не без влияния его, ибо он был довольно начитанным мусульманином» [4.]. Ал Еваней Арыстанұлының арабша қойылған Ибн-Ғабиден есімінің Еванейге өзгеруінің себебіне ғалымның бауыры Қ.Арыстанұлы төмендегіше түсінік береді: «Әжеміздің Ибн-Ғабиденді қысқартып, Ибнай дейтіні есімде. Біз орыс арасында тұрдық қой. Мектепке алғаш барған күні «Қақ теңіз зовут?» деген ұстазға Еваней «Ибнай» десе керек. Ол кісінің Еваней деп жазып алып, құжаттардың солай толтырылып кеткенін кейіннен бір-ақ көрдім» (ауызша сұхбаттан). Демек, сөз болған есімнің екеуі де мұсылман дінінің ықпалымен берілген арабша есімдердің қысқартылып, қазақыланған түрлері.

Қазақтың ұлы ақыны Абай (Ибраһим) мен тұңғыш ғалымы Шоқан (Мұхаммедсәфия) есімдерінің екеуінің де еркелету мақсатында қойылғанымен, аратарында айырмашылық барлығы байқалады. Ұлы ақынның есімі жөнінде С. Мұқанов төмендегідей ойын білдіреді: «Абайдың азан шақырып қойған аты - Ибраһим - пайғамбар есімі. Кейін шешесі еркелетіп «Абай» деп кеткен. Қазақта «Абай» - саяқ көрсен мағынасында қолданылатын сөз. Шешесінің де, халықтың да оны Абай атауы сондықтан болуы ықтимал. Біраз жұрт Абайды «Құнанбайдың Ыбырайы» деп те атаған» [5,275]. Келесі бір пікір «Есімдер сыры» атты еңбекте келтірілген: «Абай - ел ағасы дегенді білдіреді. Тува тіліндегі абығай от ағасы, аға, татар тіліндегі азыхай, аған сөздерімен тәжікдес» [6,11]. Ибраһимнің бұл есімге ел ағасы болғанды ғана не болмағанды, әжесі Зере мен анасы Ұлжанның бала кезінен Абай атандырғанына көңіл аударып отырып, Ибраһим - Ибрай //Ыбырай - Абай тұлғасын кішірейту, еркелету мақсатымен аталған адамның тәл есімінен жасалған қосалқы есім, яғни антропонимиялық «аталым» болар деп ойлаймыз. Ыбырай -Ибраһим/ Алтынсариннің есімі де бұл ойымызды дәлелдей түседі.

Ал Шоқан есімінің жайы мүлде бөлек. Жазушы-композитор И.Жақанов оның Мұхаммедсәфия деген өз есімінің Шоқан аталуына қатысты белгілі архитектор Шота Уалихановтың: «Естуімше, Шоқан бала кезінде әжесі Айғанымнан бір елі қалмай, қасында тізесіне сүйеніп шоқкып әңгіме тыңдап отыра береді екен. Содан әжесі еркелетіп Шоқаш, Шоқыбай, Шоқан атап кеткен» деген пікірін келтіреді [7]. Осы пікірге біз де қосыла отырып, есімнің берілуіне біріншіден, естеліктерге сақталғандай, бала кезінде-ақ ойынның соңында кетпей, үлкендердің әңгімесін шоқкып отырып тыңдайтын, әжесінің сонынан шоққанда еріп жүрген жас баланың тұлғасы уәжі болса, екіншіден, Шоқан есімінің Мұхаммедсәфиядан қысқармайтыны тағы белгілі. Халқымыз мұндайда «Адам болар баланың кісіменен ісі бар, адам болмас баланың кісіменен несі бар» дер еді. Осы орайда ұлттық әдебиетімізде өзіндік орны бар жазушы Б.Майлиннің есімі туралы да айта кеткен орынды болар: «Б.Майлиннің азан шақырып қойған аты Бимұхаммет. Әжесі не іске болса да бала кезінен бейім екенін аңғарып, әрі қазақтың жақсы көрген сәбиін еркелетіп айтатын әдетіне салып, «Бейімбет» деп кеткен» [8]. Соған қарағанда, Ибраһим - Ибрай //Ыбырай - Абай; Садуақас - Сәкен; Габдулгани - Қаныш, Ибн-Ғабиден - Ибнай - Еваней есімдері еркелетуден туған қосалқы есім де, Шоқан, Бейімбет - лақап есімдер.

Демек, лақап ат, бүркеншік есім және антропонимиялық «аталымдарды» ортақ белгілеріне қарап бейресми кісі есімдері деп жалпы атаумен қатар, олардың өзіндік ерекшеліктеріне қарап жекелеген түрлерге бөліп қарастырамыз. Олардың ара қатысы, айырмашылықтары түрлі критерийлер арқылы белгіленеді.

1. Қосалқы (жағнама) есімдер:

- кісінің тәл есімінің белгілі бір бөлігін сақтау арқылы қысқартылады;
- әдетте, сәби кезінде қойылып, жақсы көру, еркелету мәнді болып келеді;
- отбасында, яғни күнделікті тұрмыста қолданылады;
- мағынасы анық болмайды.

2. Тақап есімдер:

- аталушының белгілі бір (жағымды-жағымсыз) қасиетіне байланысты қойылады;
- кісінің тәл есіміне қатысты болмайды;
- аңғарымсыз мағынасы айқын, аталу уәжі белгілі;
- қосалқы есімге қарағанда, таралу ауқымы кеңірек

Аталған ерекшеліктердің шартты түрде екендігін ескерте кеткен орынды болар, себебі есімнің түріне де түрлі эмоциялар тән, екеуі де күнделікті қолданысқа (әсіресе отбасында) ыңғайлы, соған негізделген. Қосалқы есімдер әдетте, отбасы не туыстар арасында ғана қолданысқа не болса қолданылады. Едіге/Едіко, Наурызбай/Наукен, Мадияр/Мадико), лақап есімдердің таралу ауқымы одан тыс шегені асырады, яғни ауыл көлеміне дейін болуы мүмкін. Жоғарыда аталған тарихи тұлға есімдеріне қатысты деректер қосалқы есімнің де, лақап есімдердің ұлттық-халықтық деңгейге дейін таралуының куәсі болып табылады.

Қорыта келгенде, есімдердің бейресми тобына жататын қосалқы, лақап, бүркеншік сияқты есімдердің кісінің төл есіміне қарағанда, ұлттық сипат, ұлттық мінез-құлық, ұлттық ерекшелік басым болып келеді. Тілден тыс түрлі әсерлерге қатысты туған бейресми есімдер тобының кісінің төл есіміне қосымша есім болып танылып, кей жағдайда оны мүлде ауыстырып, үнемі қолданыста болуы мүмкін. Бұл жағдайдан ресми сипат алатынын байқауға болады. Бұдан ол есімдер ресми болып кетеді дегеніміз тым тымасыз емес. Тарихи тұлға есімдерінің кітаптар мен оқулықтарда берілу тәртібі бұл ойымызға қайта қайта болуы мүмкін: Абай (Ибраһим) Құнанбаев, Шөкән (Мұхаммедханафия) Уалиханов, Абылай хан (Аманжол), Шал ақын (Тілеуке Құлжақып) т.б. Бейресми есімдердің өз ішіндегі жағдайға келсек, Карағанды аймағында үкәс көрінетін есім түрлерінің әрқайсысының қолданыста және мағыналық ерекшеліктері барын байқаймыз. А.Сейдімбековтің сөзімен айтар болсақ, осынау есімдерден көпшілігінің табиғи бітім-жаратылысы мен мінез-құлқы ғана мен мұндадан тұрған жоқ, мұнан халықтың тарихи-таным, дүниені өз қабылдау ерекшеліктері заңдылықтары бойынша көре білетін көңіл-күйі де айқын байқалады. Халық арасындағы «аты шығу», «атағы шығу» деген ұғымдардың тарихи-жай айтыла салмағаны аян. Дәлелінің бір ауыз сөзі ұрпақтан ұрпаққа тарап, батырдың ерлігі мен ерлік болып қалып, ғалымның еңбегі халқына шалағатын тиісіні жатса, сол оның атын шығарғаны, тарихи тұлғалардың есімдеріне қатысты мәліметтер - осының дәлелі.

Көріп отырғанымыздай, тіл-тілдегі антропонимикалық кеңістікте кісінің төл есімімен қатар бейресми сипаттағы қосалқы (жанама) есімдер де, бүркеншік, лақап есімдер де қолданыс тауып, олардың мүшелерінің арасындағы коммуникативтік қызметтің мұлтіксіз атқарылуына күш салады. Олар арасындағы күнделікті қарым-қатынас, туыстық не рухани жақындық, қоғамда орын алған тарихи-саяси-әлеуметтік жағдайлар аталған есімдердің барлық түрінің кеңістіктен орын алып, өз арамен қолданыста болуына жағдай жасайды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Суперанская А.В., Сталтманс В.Э., Подольская Н.В., Султанов А.Х. Теория и методика лингвистических исследований. - М.: Наука, 1986. - 256с.
2. Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы лингвистикалық және тарихи-этнографиялық шолу. - Алматы: Ғылым, 1971. - 216 б.
3. Мұсабаева М.Д. Қазақ тіліндегі антропонимиялық «атаалымдардың» этнолингвистикалық сипаттамасы. Автореф. ф.ғ.к. 1998.
4. Бөкетов Е.А. (Ж) академикке 60 жылға арнап. - Карағанда: Полиграфия, 1994. - 144 с.
5. Мұқанов С. Қазақ қауымы: (Тарихтік және этнографиялық шолу). - Алматы: Ана тілі, 1995. - 246 б.
6. Жанұзақов Т., Мұсабаева Е. Есімдер сыры. - Алматы: 1974.
7. Жақанов И. Аққулар қонған айдың көлі: Деректі әңгімелер, эсселер. - Алматы: Жазушы, 1988. - 208 б.
8. Бейісқұлов Т. Бейімбеттің 71 бүркеншік аты. «Егемен Қазақстан» 26 ақпан, 2003. № 45-48.

Жексенбай Н., Академика Е.А.Бөкетов атындағы Карағанды мемлекеттік университеті, Филология факультеті, КО-11 тобының студенті
(Ғылыми жетекші - ф.ғ.д., профессор Ж.К. Смағұлов)

Е.А.БӨКЕТОВ ЖӘНЕ ӘДЕБИ-КӨРКЕМАУДАРМА

Қазақстан ғылымындағы көрнекі тұлға, СССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, СССР Жазушылар одағының мүшесі, Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, атақты ғалым Е.А.Бөкетов жайында сөз болғанда, оның ғылым жолындағы негізгі зерттеу нысаны болған металлургия мен химия саласындағы еңбегіне қарай бағалау басым екені көрінеді. Ол - біздің бізден алғанда, дұрыс та әділ айтылған баға. Бірақ, біздің ойымызша, Е.А.Бөкетов - сегіз қырлы,